

O PALEOLITIKU SRBIJE

BRANKO GAVELA

Univerza, Beograd

I

Karakter, mesto i značaj paleolitika Srbije nisu bili određeni ni praktično ni teoretski sve do sredine našeg veka. U Srbiji do tada nije bilo sistematskog i naučnog istraživanja paleolitskih kultura, pa prema tome ni podaci i obaveštenja o njima nisu mogli imati vrednost verodostojnih naučnih i egzaktnih informacija. Ukoliko je u stručnoj literaturi i bilo govora o diluvijalnoj prošlosti Srbije, periodu koji je, relativno uzev, uopšte nedovoljno i nepotpuno ovde proučen, ti podaci se prvenstveno i pretežno odnose na geološku i paleontološku stranu problema koji se tiču kvartarne prošlosti srpske zemlje.¹ Arheološki podaci, ukoliko ih ima, saopšteni su više uzgred, nego kao rezultati istraživanja usmerenih ka proučavanju tragova kvartarnog čoveka i njegovih kultura.² Taj hijatus u terenskom radu imao je za posledicu nedovoljno razvijen interes arheologa Srbije za kvartarnu arheologiju uopšte. S druge strane, takva situacija dopustila je stvaranje izvesnih više spekulativnih, nego objektivno fundiranih konstrukcija o paleolitiku Srbije. Pokazaćemo malo dalje da je čitav niz stranih i naših, najčešće veoma istaknutih stručnjaka preistorijske arheologije, na tim konstrukcijama zasnivao i stvaranje mišljenja o mestu paleolitskih civilizacija Srbije u kvartarnoj arheologiji Podunavlja i Srednje Evrope. To se, pre svega, odnosi na literarne podatke o paleolitskim nalazištima na području Beograda.

Jedno sasvim uopšteno saopštenje koje je dao H. Breuil o pećinama sa orinjačkom kulturom poslužilo je čitavom nizu stranih arheologa kao izvor i oslonac za tvrđenje da u okolini Beograda postoje pećine sa artefaktima orinjačke industrije.³ G. Childe šta više određuje i odnos ove

¹ Cvijić J., *Prekonoška pećina. Geološki anali Balkanskog poluostrva*, sv. III, Beograd 1891.

² U pomenutoj raspravi (str. 288 i 289) Cvijić kaže za jedan sileks, koji je odkrio na dubini od 0,60 m, da je »paleolitski artefakt«. To je u naučnoj literaturi Srbije i prvi pomen jednog paleolitskog oruda sa njenog terena.

³ Breuil H., *Notes de voyage paléolithique en Europe Centrale. L'Anthropologie XXXIII*, Paris 1923; Mac Curdy G., *Human Origins I*, 1924; Obermaier H., *Jugoslavien, A Paleolithikum*, u Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, s. v.; Skutil J., *Balkánské paleolitikum, Obzor prehistorický XIV*, Praha 1950. Sva ova literatura navedena je i u raspravi S. Brodara, o kojoj će malo dalje biti više govora.

paleolitske civilizacije iz okoline Beograda prema već poznatim i sigurnije utvrđenim i proučenim kulturama gornjeg kvartara na širem području srednje Evrope. Govoreći neposredno i o pojavi orinjačke kulture u ovoj oblasti, Childe njenu pojavu ovde pripisuje pojavi novih antropoloških elemenata: »The latter (tj. the Aurignacien, prim. B. G.) is represented over a wide area throughout our province from Transylvania and the Balkan to Central Germany... but the same industry is encountered in many caves or rock-shelters from those round Belgrade and Ciclovina in the Transylvanian Alps to Ofnet in Bavaria, Wildscheuer on the Lahn and Karlstein in Eifel.«⁴

Kao što se vidi u podacima ovoga autora, inače odličnog poznavaoa praistorije Podunavlja, ističu se, u njegovoj oceni balkansko-podunavskog orinjasijena, dva momenta koji zaslužuju izvesnu pažnju: orinjačka industrija, otkrivena u nekim pećinama ili podkopinama (»abris«) i njihovo lokalizovanje oko Beograda. Iako Childe kao ni ostali pomenuti autori ne pružaju nikakva bliža obaveštenja ni o tačnoj geografskoj situaciji ovih nalazišta, ni o artefaktima na osnovu kojih navode orinjasijen kao njihovu kulturu, novija istraživanja, i terenska i teoretska, unela su više svetlosti u ceo ovaj problem.

Prve indirektne indicije za postojanje paleolitskih civilizacija na teritoriji Srbije pružila je pleistocenska fauna, sakupljena u nekim pećinama kao rezultat sistematskog i metodskog geološko-paleontološkog istraživanja ili kao slučajni nalazi, koji su, svi zajedno, već odavno nagovestili svojim bogatim i raznovrsnim sadržajem mogućnost i verovatnost postojanja diluvijalnog čoveka u takvoj biološkoj sredini. Ova fosilna fauna, kojoj pripadaju *Elephas primigenius*, *Ursus spelaeus*, *Hyaena spelaea*, *Pantera spelaea*, diluvijalni kanidi, bovidi, ekvidi, cervidi i dr., slična fauni Krapine, Vindije i mnogobrojnih nalazišta alpskog paleolitika, indicirala je, tamo gde su bili nađeni, ranije ili u novije vreme, njeni kompaktni slojevi, postojanje i lovačkih stanica diluvijalnog čoveka. To bi se pre svega moglo reći za Prekonošku i Zlotsku (Lazarevu ?) pećinu u istočnoj Srbiji, u kojima su prva, geološko-paleontološka istraživanja izvršena još osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka. Rasprava Jovana Cvijića koji je izvršio solidnim naučnim metodom prva sistematska istraživanja stratifikacije geološkog i paleontološkog materijala u Prekonoškoj pećini pružila su i prvo verodostojno obaveštenje o postojanju jednog kvartarnog artefakta u slojevima ove pećine. Na tome dokumentu i na oceni stratigrafske situacije u ovoj pećini J. Cvijić je još 1891 godine došao do pretpostavke da je ovde živio i diluvijalni čovek.⁵ Podaci koje je saopštio Đ. Jovanović o Zlotskoj pećini znatno su oskudniji i samo posredno ukazuju, svojom fosilnom faunom (*Ursus spelaeus* i *Hyaena spelaea*) na mogućnost da je i ova pećina mogla biti jedna od lovačkih stanica u njihovom sistemu vezanom pretežno za oblast Stare Planine.⁶

⁴ Childe G., The Danube in Prehistory, Oxford 1924, str. 12.

⁵ Cvijić, op. cit. str. 291.

⁶ Jovanović Đ., Prilozi za paleoantropologiju srpskih zemalja, Starinar IX, sv. 1, Beograd 1892.

Za proučavanje istorijata paleolitskih istraživanja u Srbiji od izvesnog, više literarnog nego praktičnog značaja je i otkriće ostataka fosila »diluvijalnog« čoveka, nađenih u samom Beogradu.⁷ Međutim, iako indeks Retzius lobanje ovoga čoveka iznosi 73,4 i govori u prilog njegovoj primitivnoj morfologiji, veoma je dubiozna pretpostavka o njenoj diluvijalnoj provenijenciji. Baveći se proučavanjem podataka i problema o najstarijim stanovnicima jugoslovenskih zemalja, N. Županić je došao do zaključka da formalne odlike ove lobanje ukazuju na njen neandertalski karakter. Pretpostavku o diluvijalnoj starosti ovoga fosila koji je na žalost izgubljen, autor članka u kome je publikovano to otkriće, potvrđuje i nalazom zuba *Elephas-a Antiquus-a*, koji su nađeni u istom stratumu kome pripada i ova lobanja.⁸

Međutim ni ovaj kao ni ranije navedeni podaci ne bi mogao poslužiti kao pozitivan argument za tvrdjenja o paleolitskim nalazištima u Beogradu i njegovoj okolini.

Kao egzaktnija osnova za početak praktičnog naučnog istraživanja mogućih tragova života i kulture diluvijalnog čoveka na ovome području moglo bi da posluži otkriće diluvijalnih fosila, koje smo konstatovali 1955 godine u nekoliko podkopina-(abris) i pećinskih otvora na jugozapadnoj periferiji Beograda, na padinama Banovog Brda.⁹ Ovo su zasada jedina mesta na koja bi se mogli odnositi podaci H. Breuil-a i ostalih pomenutih autora o orinjačkim pećinama kod Beograda. Njihovo istraživanje ni ranije ni sada uopšte nije izvršeno, tako da bi eventualno otkriće artefakata orinjačke kulture i epohe na ovome mestu bila stvar čiste koincidencije ranije postavljenih, gotovo proizvoljnih pretpostavki, i jasne i čvrste istine naučnih činjenica. Iako smo nešto docije u ovom području, nedaleko od reke Save našli silekse za koje bi se moglo pretpostaviti da su bili podvrgnuti veštačkoj obradi, delimo mišljenje S. Brodara, da u pećinama kod Beograda orinjasijen još nije pouzdano naučno utvrđen.¹⁰ Međutim, iako ovo pitanje ostaje otvoreno za buduća istraživanja, već sada možemo konstatovati da se na području Beograda nalaze kretacejske pećinske formacije sa moćnim slojevima diluvijalne faune.

Istorijatu ozbiljnijeg i egzaktnijeg proučavanja paleolitika Srbije pripada i najveći deo rada S. Brodara: Historičen in kritičen pregled domnevnih paleolitskih najdišč na jugu Jugoslavije.¹¹ Ova rasprava je, ustvari, prva savremena naučna i kritička ocena podataka saopštenih u našoj i stranoj literaturi, koji govore o tragovima i nalazima paleolitskih

⁷ Ibid., str. 50—54. Upor. i Županić N., Les premiers habitants des pays Yougoslaves, *Revue anthropologique* XXIX, Paris 1919.

⁸ Cf. i Županić N., Paleolitsko ljudstvo na tlu Južnih Slovena, u: S. Stanojević, *Narodna enciklopedija* III/3, Zagreb 1928.

⁹ Cf. i Gavela B., Ekonomske osnove najstarijih naselja u Beogradu i njegovoj okolini, *Godišnjak Muzeja grada Beograda* III, Beograd 1956 i Gavela B., O najstarijim etničkim aglomeracijama na području Beograda, *Godišnjak grada Beograda* V, Beograd 1958, v. str. 7, sl. 1—3, i str. 15, nap. 1.

¹⁰ Brodar S., *Historičen in kritičen pregled domnevnih paleolitskih najdišč na jugu Jugoslavije*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za prirodoslovne vede II, Ljubljana 1954.

¹¹ Ibid. str. 379—424.

kultura u istočnim i južnim krajevima naše zemlje, čiji je paleolitik, kao što smo to napomenuli, sve do 1950 godine bio van dometa stvarnog naučnog istraživanja. Od posebnog naučnog interesa je za nas činjenica da S. Brodar pozitivno ocenjuje podatke J. Cvijića o Prekonoškoj pećini i da, na osnovu stratigrafskog položaja jednog sileksa otkrivenog u njenim stratumima i tipoloških odlika ovog artefakta, dopušta mogućnost da je u ovoj pećini bila diluvijalna lovačka stanica, naseljena u razdobljima mlađeg paleolitika »možda u tako zvanom orinjačkom periodu«. Cvijićeve rasprave — Prekonoška pećina — objavljena 1891 godine, je prvi rad u kome se naučnim metodom pokušava dokazati postojanje paleolitika u Srbiji. Njegovu vrednost i naučnu aktualnost potvrđuje ne samo preciznost podataka, analiza i zaključaka koje je izveo sam Cvijić, nego i naučna verodostojnost koja mu se, kao što se vidi i iz rasprave S. Brodara, i danas može pokloniti.

Iako je mišljenje Đ. Jovanovića o Prekonoškoj pećini kao mestu boravka pračoveka negativno i suprotno Cvijićevom, S. Brodar se je sa puno ubedljivih razloga opredelio za Cvijićevu tezu: »Ako upoštevamo tudi še kasnije odkrite paleolitske najdbe v severozahodnih bolgarskih jamah (zbrano slostvo glej J. Skutil, 1950; str. 296—308) in leta 1951 odkrito paleolitsko postajo Pećino pod Jerininim Brdom pri Gradcu, okraj Kragujevac (B. Gavela, 1951, str. 307) moremo Prekonoško pećino z veliko verjetnostjo, skoraj z gotovostjo šteti med paleolitske postaje. Podoba je, da je bila v tej jami odkrita prva paleolitska postaja Srbije in Balkana sploh.«¹²

Pošto je izvršio podrobnu i veoma kritičku analizu i ostalih podataka iz stručne literature o paleolitskim nalazištima u Srbiji posebno na terenu Beograda, S. Brodar, sa svojstvenom mu oprežnošću, dolazi do zaključka da na području južno od Save, podrazumevajući tu i Srbiju, »ni mogoče dokazati z absolutno zanesljivosti nobene paleolitske postaje, je vendar v celoti rezultat tak, da je verjetnost in možnost njihovega obstoja stopila močno v ospredje.«¹³ Pokazaćemo u sledećim redovima da je ova pretpostavka o mogućnosti i verovatnosti postojanja paleolitske kulture u Srbiji, za koju je S. Brodar imao i konkretan oslonac u rezultatima najnovijih istraživanja paleolitika Srbije, već našla svoju punu i sigurnu potvrdu u arheološkom i drugom materijalu, otkrivenom u dvema paleolitskim stanicama u Šumadiji, centralnoj oblasti Srbije.¹⁴

¹² Brodar, op. cit. str. 405.

¹³ Brodar, op. cit. str. 415.

¹⁴ O rezultatima istraživanja ovih dveju paleolitskih stanica B. Gavela je objavio sledeće radove: Iskopavanja na paleolitskom lokalitetu Pećina pod Jerininim Brdom kod Kragujevca, Glasnik Srpske Akademije nauka III/2, Beograd 1951. U časopisu Société d'Études et de recherches préhistoriques et Institut Pratique de Préhistoire, Les Eyzies, B. Gavela je objavio, u vezi sa paleolitikom Srbije radove: Bulletin No. 5, 1955, Nouvelles recherches et découvertes dans le domaine du Paléolithique en Yougoslavie; Bulletin, No. 7, 1957, Premières stations paléolithiques en Serbie; Bulletin, No. 8, 1958, L'état de recherches et les problèmes du Paléolithique en Yougoslavie. U Bericht über den V. internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1958, Berlin 1961 v. Gavela B., Le Paléolithique des régions balkaniques en Yougoslavie. U Starinaru XI, Beograd 1960 v. Gavela B., Risovača kod Arandelovca.

II

Simboli i eponimi paleolitika Jugoslavije bile su gotovo do sredine našeg veka dve paleolitske stanice: Krapina u Hrvatskoj, sa kulturnim i fosilnim materijalom iz srednjeg paleolitika,¹⁵ i Potočka zijalka u Sloveniji, sa značajnim kulturnim inventarom iz gornjeg paleolitika — tipičnog orinjasijena.¹⁶

Međutim, i pored opšteg interesa za arheološko bogatstvo balkanskih zemalja, a posebno za praistorijske kulture Jugoslavije, najveći deo naše zemlje, naročito njene oblasti koje leže južno od Save i Dunava, ostale su terenski i praktično neispitane, a naše znanje o paleolitiku ovih oblasti stajalo je na mrtvoj tački. Prostrani planinski krajevi Srbije, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Crne gore i Makedonije bili su izvan dometa naučnog interesa u pogledu naših konkretnih znanja o životu ljudi starijeg kamenog doba, o njihovoj ekonomskoj, fizičkoj i intelektualnoj evoluciji.

Metodski i sistematski otpočelo je tek 1950 godine terensko istraživanje tragova paleolitskih kultura u Srbiji. U razdoblju od 1951 do 1955 godine izvršeno je otkriće prvih neosporno utvrđenih stanica diluvijalnih lovaca i njihovih kultura u Šumadiji. To su: Pećina pod Jerininim brdom u selu Gradcu kod Kragujevca, otkrivena kao paleolitska stanica 1951 godine, i pećina Risovača kod Arandelovca, u kojoj smo tipičnu kulturu srednjeg paleolitika otkrili 1955 godine. Prema tome, godina 1951 predstavlja istorijski datum, za koji je vezano otvaranje novog poglavlja u proučavanju paleolitika Srbije.¹⁷

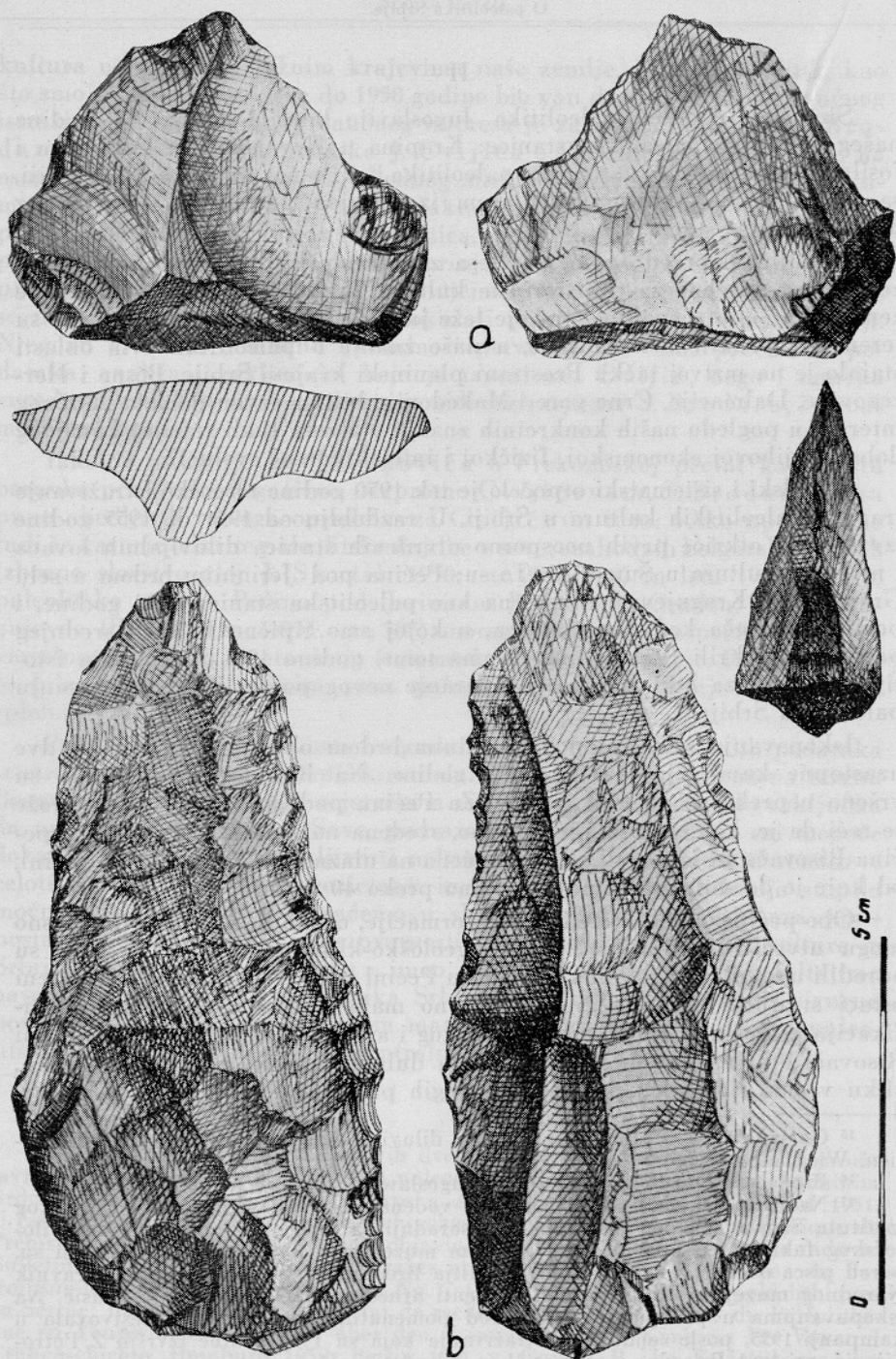
Iskopavanja u Pećini pod Jerininim brdom obavljena su u toku dve uzastopne kampanje: 1951 i 1952 godine. Na Risovači iskopavanja su vršena neprekidno do 1961 godine. Za Pećinu pod Jerininim brdom može se reći da je, kao ostatak veće pećine, svedena na razmere podkopine; pećina Risovača je, iako delimično oštećena na ulazu, sačuvana u celoj dužini, od koje je do sada iskopano i ispitano preko 40 metara.

Obe pećine su čiste kretacejske formacije, od kojih se u Risovači jasno mogu utvrditi fluvijatilni i drugi geološko-klimatološki faktori koji su odredili njen oblik i veličinu. Dok su u Pećini pod Jerininim brdom nađeni ostaci stratuma ograničeni na relativno malu dubinu i površinu, stratifikacija geoloških depoa i paleontološkog i arheološkog materijala u pećini Risovači otkriva svojim slojevima, čija dubina iznosi i preko pet metara, sliku veoma složenih i po trajanju dugih procesa, u toku kojih se je for-

¹⁵ Gorjanović — Kramberger D., *Der diluviale Mensch von Krapina in Kroatien*, Wiesbaden 1906.

¹⁶ Brodar S., *Das Paläolithikum in Jugoslawien*, Quartar I, Bonn 1938.

¹⁷ Na ovim iskopavanjima koja su vođena pod rukovodstvom Arheološkog instituta Srpske Akademije nauka i u saradnji sa Arheološkim seminarom Filozofskog fakulteta u Beogradu i Narodnim muzejom u Kragujevcu učestvovali su, pored pisca ovog članka, još Srećko i Mitja Brodar, Dragoljub Petrović, upravnik Narodnog muzeja u Kragujevcu i studenti arheologije D. Srejšević i N. Tasić. Na iskopavanjima u pećini Risovači pored pomenutih lica, koja su učestvovala u kampanji 1955, posle sondažnih istraživanja koja su 1954 godine izvršili Ž. Petrović, asistent Prirodno-matematičkog fakulteta i Drag. Petrović, učestvovala je i G. Henri-Martin. O istorijatu istraživanja pećine u Gradcu biće više reči u posebnoj raspravi o iskopavanjima prvih paleolitskih stanica u Srbiji.

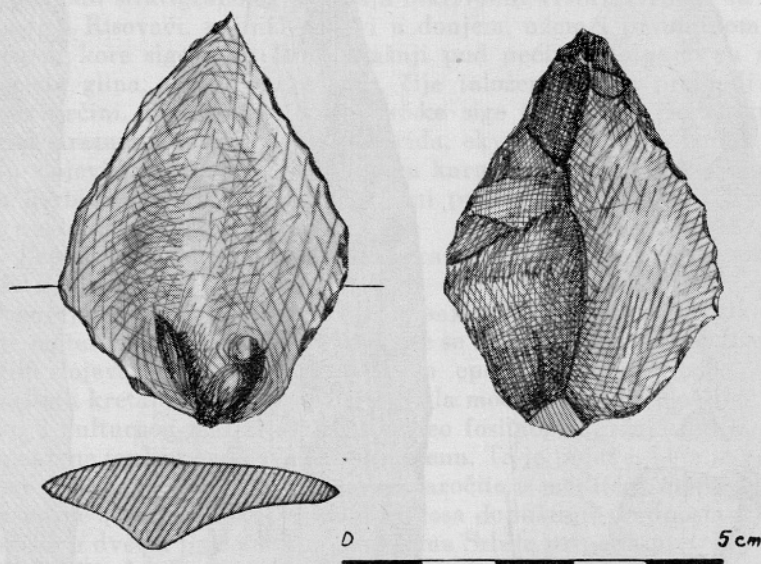

Sl. 1 a. Gradac 1951: trougaoni šiljak. Nar. vel. — 1 b. Gradac 1952: izduženi strugač.
Nar. vel.

Fig. 1 a. Gradac 1951: pointe triangulaire. Grand. nat. — 1 b. Gradac 1952: racloir.
Grand. nat.

mirao i održavao život u ovoj pećini. Rezultati dobiveni istraživanjem ovih pećina potvrdili su vrstama i kvalitetom paleontološkog materijala i arheoloških artefakata novije hipoteze o izvesnim specifičnim crtama i odlikama balkanskog paleolitika. Iako studija otkrivenog materijala još nije ušla u završnu fazu, već sada se naziru elementi dedukcija na osnovu kojih će se moći odrediti odnos paleolitskih kultura Balkana, s jedne strane prema karpatskoistočnoevropskom, a s druge strane prema alpijskom i zapadnoevropskom geokulturnom kompleksu.

Složenost i naučna aktualnost ovih momenata pokazuju da ta rasmatranja i studije takvih problema proširuju i značaj postignutih rezultata

Sl. 2. Risovača 1956: mustijerski šiljak. Nar. vel.

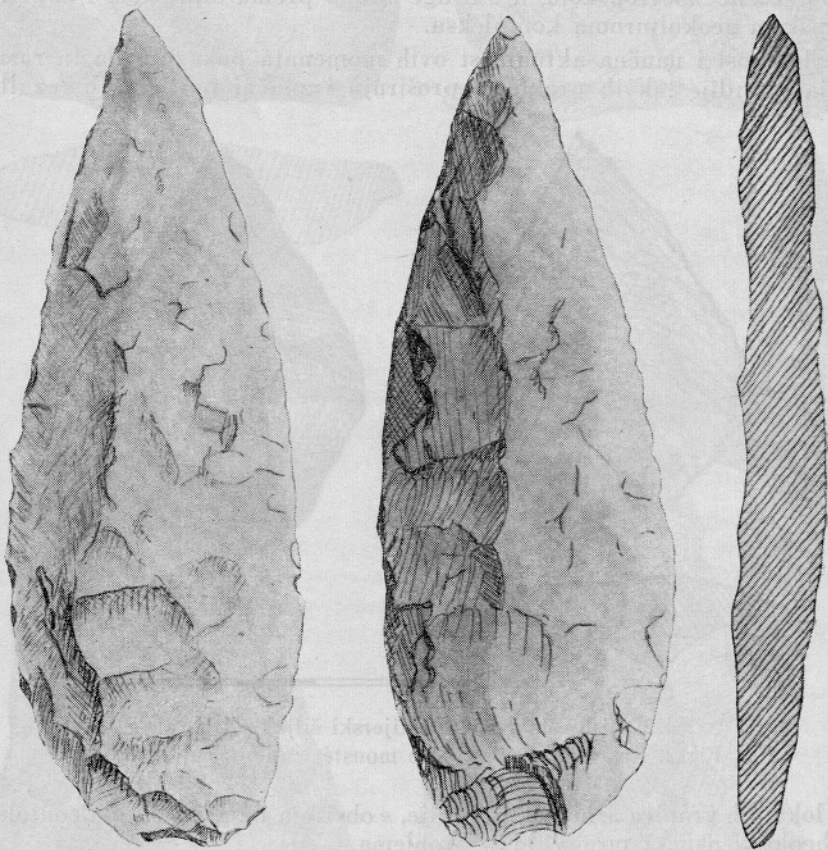
Fig. 2. Risovača 1956: pointe moustérienne. Grand. nat.

van lokalnih granica arheologije Srbije, s obzirom na geološki, paleontološki i arheološki aspekt postavljenih problema.

Način na koji se je izvršilo formiranje akumuliranih slojeva u Risovači ne otkriva veće oscilacije i burne klimatološke promene u doba koje odgovara vremenu čovekovog boravka na ovome mestu. Rečno korito izdubljeno na dnu pećine jedini je trag dugih i velikih fluvijatilnih kretanja u njenoj unutrašnjosti. Odnos ove formacije prema stratumima koji su sačuvali tragove čovekovog boravka ovde pokazuje da su ti procesi prethodili pretvaranju ove pećine u lovačku stanicu pračoveka. A petrografske varijacije, koje su nastale na stropu i zidovima pećine po završetku čovekovog boravka u njoj, mogu se pripisati faktorima zahlađenja, nastalog u gornjim periodima diluvijuma.

Uzimajući u obzir s jedne strane geološko-petrografske podatke koji pokazuju način na koji se stvarala pećina, s druge strane posmatrajući

njenu faunu može se izvesti hipoteza o relativno toplijoj klimi koja je ovde vladala u doba njenih diluvijalnih stanovnika. Risovača i Gradac pripadaju području niskih brda i geografskoj oblasti koja je bila van neposrednog uticaja srednjo evropske glečerske kalote. Može se dozvoliti pretpostavka da je do ove oblasti u to vreme dopirao povremeno uticaj tople i blage mediteranske klime. Vlažnost vazduha sa severa i topla klima

Sl. 5. Risovača 1956: dvostruko obrađeni šiljak. Nar. vel.

Fig. 5. Risovača 1956: pointe hémisolutrénne. Grand. nat.

juga omogućili su da se na ovom području razvije i dugo i intenzivno održi bogata i raznovrsna fauna, obilato zastupljena u mnogobrojnim vrstama i individuama u obema srpskim pećinama. U pitanju je pretežno topla fauna srednjeg paleolitika, odnosno interstadijala Würm I-II.

U obema pomenutim pećinama otkrivena je tipična pleistocenska fauna, gotovo identičnih vrsta. Najbrojnije od velikih mamifera zastupljen je *Ursus spelaeus*, čiji se fosili susreću na celoj debljini slojeva u pećini Risovači, od sigaste kore koja pokriva donje, prvobitno korito reke do gornje granice diluvijalnog nanosa. Sudeći po broju ostataka lobanja, man-

dibula, pojedinačnih kanina i molara broj otkrivenih individua ursida prelazio je ovde više desetina. Od velikih karnivora u obe pećine mogli su pouzdano biti utvrđeni *Pantera spelaea*, *Hyaena spelaea*, zatim *Canis lupus* i *Canis vulpes*. Od fosila herbivora otkriveni su *Elephas primigenius*, *Cervus magaceros*, *Bos primigenius*, i posebna varijanta *Equus caballus*, izvanredno snažne građe i znatno višeg rasta od poznatih primeraka ovoga konja, otkrivenih u zapadnoj i srednjoj Evropi. Jedna kost metakarpusa indicira i prisustvo *Rhinoceros-a* u ovoj fauni. Mikrofauni pripadaju gotovo isključivo glodari. Karakteristično je i svakako instruktivno otkriće i tipičnog inciziva jednog individua *Arctomys marmotta* i jedne *Mustella-e*.

U pogledu stratigrafskog položaja otkrivenih vrsta utvrđene su sledeće činjenice: u Risovači, najniži slojevi u donjem, užem i prvobitnom koritu reke, ispod kore sige koja čini sadašnji pod pećine, potpuno su sterilni. To je čista glina, tamno mrke boje, čije taloženje ovde prethodi pojavi života u pećini. Iznad sloja karbonatske sige pojavljuju se, u kulturno sterilnim stratumima, najpre fosili bovida, ekvida i cervida. Iznad te zone počinju slojevi sa fosilima ursida, zatim karnivora i mamuta, dok su fosili drugih herbivora znatno ređi. Ovoj zoni pripadaju i horizonti čovekovog života u ovoj stanici.

U Pećini pod Jerininim Brdom stratifikacija je gotovo istovetna sa ovom iz Risovače.

Ocenjujući geološko-petrografske i paleontološke karakteristike stratifikacije materijala u ovim pećinama može se izvesti zaključak da formiranje njihovih slojeva pripada dobrim delom epohi kišnih perioda i velikih fluvijatilnih kretanja, koja su ovde ostavila moćne depoe geološkog, paleontološkog i kulturnog materijala. Veliki deo fosilnog sadržaja indicira blažu klimu, ako ne topliju onda svakako umerenu. To je pojava, koja je već utvrđena na sličnim geografskim širinama, naročito u mediteranskim zemljama. Preliminarne studije celokupne slike odnosa dopuštaju pretpostavku da život čoveka u dvema paleolitskim stanicama Srbije pripada pretežno prelazu perioda toplije ka periodu hladnije klime, što u srednjoj Evropi odgovara interstadijalu Würm I-II. S obzirom na pojavu izvesnih tipova paleolitske industrije sa odlikama tehnike »à bifaces« smatramo da je to doba svakako bliže kraju nego sredini ovoga interstadijala.

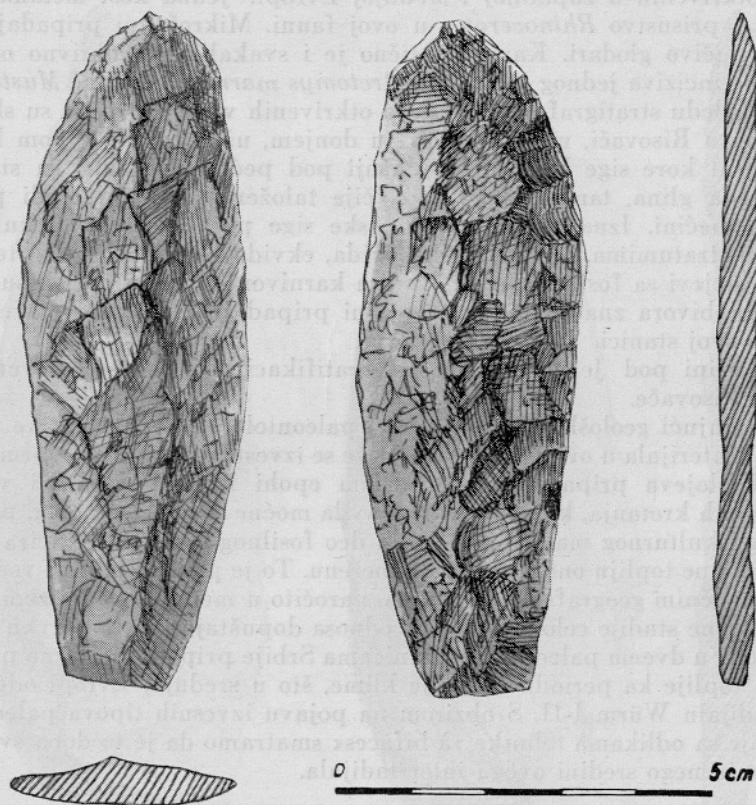
III

Život i prisustvo diluvijalnog čoveka u dvema pećinama Srbije potvrđuju dokumenta razne vrste. Ona ukazuju ne samo na boravak čovekov u ovim dvema stanicama, nego dovoljno jasno otkrivaju njegovu aktivnost kao i ekonomsku bazu njegovog života.

U oba krila Pećine pod Jerininim brdom otkriveni su tragovi dvaju vatrišta (ognjišta), na kojima su nađeni ostaci kostiju ulovljenih životinja. Pored relativno veće količine pepela ovde su nađeni i ostaci karboniziranog drveta. Iako u pećini Risovači prisustvo diluvijalnih ljudi potvrđuju mnogobrojna tipična artefakta, nađena na raznim dužinama ove pećine, tragovi ognjišta i tipičnog vatrišta nisu mogli da se pouzdano utvrde. Možda je njihovo mesto, kao i u mnogim drugim slučajevima, bilo na ulaznom

delu pećine, koji je na žalost bio još pre prvih iskopavanja otkriven, oštećen i verovatno uništen.

Po svojim geo-paleontološkim odlikama obe ove pećine Srbije kao naselja kvartarnih lovaca pripadaju srednjem paleolitu. Karakteristike njihove mustijerske industrije čine artefakta tipičnih oblika. To su trougaoni šiljci (pointes triangulaires), ovalni strugači (grattoirs disques), iz-

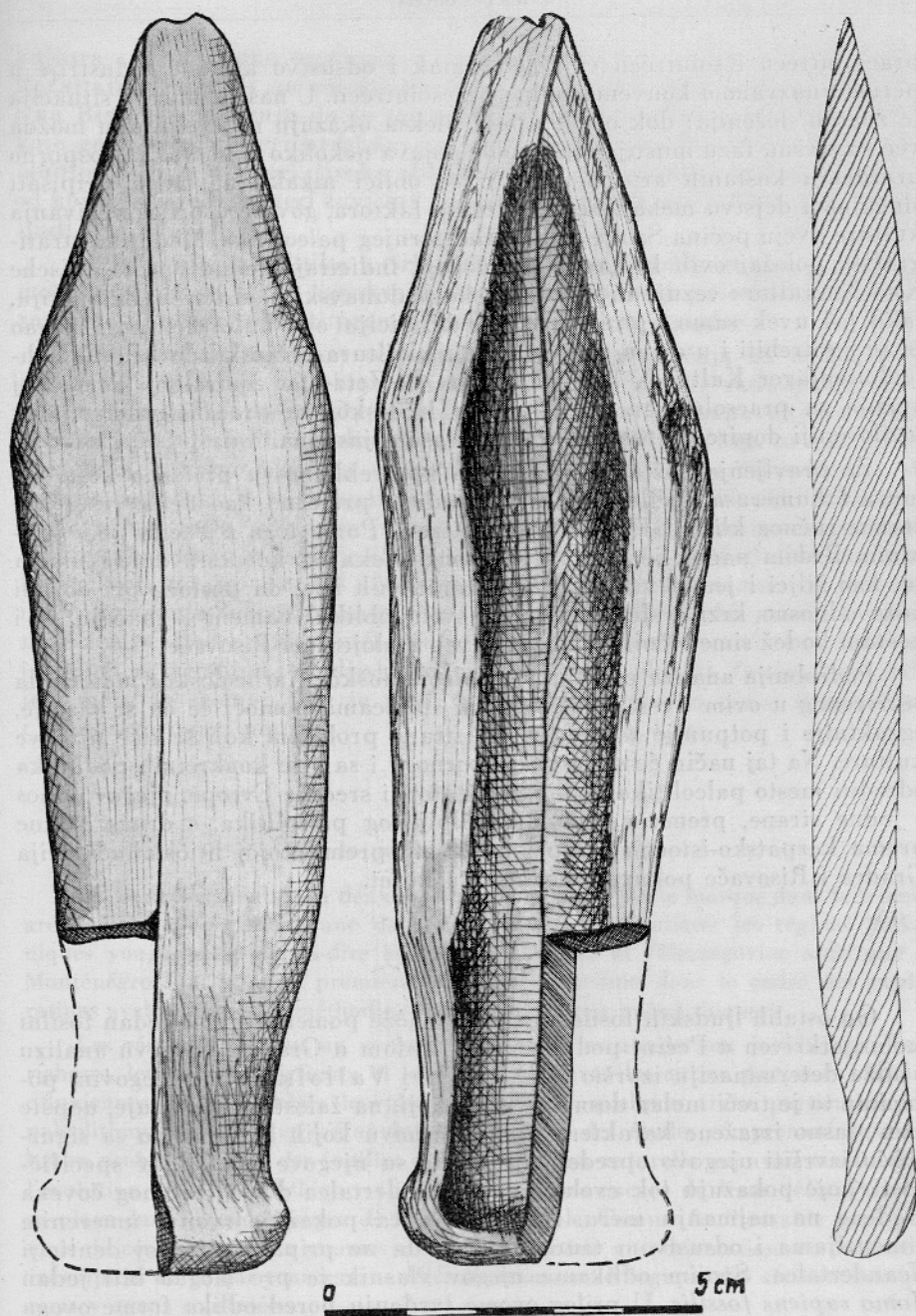
Sl. 4. Risovača 1957: dvostruko obrađeni šiljak. Nar. vel.

Fig. 4. Risovača 1957: pointe hémisolutréenne. Grand. nat.

duženi strugači (racloirs) i dvostruki šiljci, čiji se gotovo deltoidno-listoliki oblik približava sličnim tipovima (limaces) iz perioda Moustérien VI iz La Quina. Pored tipičnih šiljaka, ovi oblici, zastupljeni na Risovači u svega dva egzemplara, predstavljaju artefakta od posebnog naučnog interesa. Goury ih naziva »pointes hémisolutréennes«, sa osnovnim elementima obrade »à bifaces«,¹⁸ dok ih nemački arheolozi obeležavaju kao »pointes praesolutréennes«.¹⁹ Prema njihovoj oceni osnovnu razliku između varijeteta

¹⁸ Goury G., *Origine et évolution de l'homme*, Paris 1948.

¹⁹ Zotz L., *Altsteinzeit Mitteleuropas*, Stuttgart 1951.

Sl. 5. Risovača: koštano orude. Nar. vel.
 Fig. 5. Risovača: outil en os. Grand. nat.

praesolutréen i solutréen čini nedostatak i odsustvo koštane industrije u periodu nazvanom konvencionalno praesolutréen. U našem slučaju situacija je znatno složenija: dok ostali tipovi sileksa ukazuju na evoluiranu možda već i završnu fazu mustijerske epohe, pojava nekoliko primeraka neosporno utvrđenih koštanih artefakata, čiji se oblici nikako ne mogu pripisati slučajnom dejstvu mehaničkih ili drugih faktora, govore u prilog vezivanja kulture dveju pećina Srbije za početke gornjeg paleolitika. Međutim, stratigrafski položaj ovih koštanih oruđa koja indiciraju jednu »protolithische Knochenkultur« vezuje ih za balkansko-podunavski moustérien. Za opštiju, iako još uvek samo aproksimativnu definiciju ove kulturne faze, mogao bi se upotrebiti i u ovom slučaju termin »kultura pećinskih lovaca« (»Höhlenbärenjäger Kultur«), koja se, prema L. Zotz-u u centralnoj Nemačkoj vezuje za praesolutréen, u Moravskoj i Šleskoj za praeaurignacien, dok u Sloveniji dopire do razvijenog starijeg orinjasijena.²⁰

Za pravljenje koštanih artefakata upotrebljene su pretežno kosti femura i humerusa većih životinja, obrađene pretežno kao neka vrsta koštanog ručnog klina (»Handknochenspitze«). Pored toga u Pećini pod Jerininim Brdom nađen je tipičan »bouton«. Neka od koštanih oruđa mogla su, kao šiljci i jedna vrsta sasvim primitivnih šila, da posluže pri obradi kože odnosno krzna. Jedinstven po svom obliku, nameni i značaju je i koštani bodež simetričnih linija, otkriven u slojevima Risovače.

Podrobnija analiza celokupnog paleontološkog i arheološkog materijala otkrivenog u ovim dvema paleolitskim stanicama pomoći će da se jasnije, egzaktnije i potpunije sagledaju sve strane problema koji se tiče njihove kulture. Na taj način će se sa više sigurnosti i sa više konkretnih podataka odrediti mesto paleolitika Srbije u preistoriji srednje Evrope, njegov odnos s jedne strane, prema varijantama alpijskog paleolitika, s druge strane prema karpatsko-istočno evropskoj oblasti, prema kojoj litička industrija Gradca i Risovače pokazuje naglašen afinitet.

IV

Od ostalih ljudskih fosila za sada se može pomenuti samo jedan fosilni molar, otkriven u Pećini pod Jerininim Brdom u Gradcu. Njegovu analizu i bližu determinaciju izvršio je Dr. Henri Vallois. Prema njegovim podacima to je treći molar desne maksile, koji, na žalost, ne pokazuje, uopšte uzev, jasno izražene karakteristike, na osnovu kojih bi se moglo sa sigurnošću izvršiti njegovo opredeljenje, pošto su njegove morfološke specifičnosti, koje pokazuju tok evolucije od Neandertalca do savremenog čoveka svedene na najmanju meru. Zub iz Gradca pokazuje svojim umerenim dimenzijama i odsustvom taurodontisma da ne pripada tipičnoj denticiji Neandertalca. Svojim odlikama njegov vlasnik je pre mogao biti jedan *Homo sapiens fossilis*. U prilog ovome tvrđenju pored odlika forme ovoga zuba govori i njegova snažno izražena fosilizacija.

Prema svemu onome što je u opštijim linijama i podacima rečeno u ovome članku vidi se da je Srbija prošla u razvoju svojih preistorijskih

²⁰ Zotz, op. cit. str. 119.

kultura i kroz epohu srednjeg, a veoma verovatno i gornjeg paleolitika. Rezultati postignuti na iskopavanjima u pećinama pod Jerininim Brdom i na Risovači pokazuju da je taj paleolitik imao i svoje specifične odlike, koje ga u velikoj meri približavaju paleolitiku Bugarske, Mađarske i Rumunije.²¹ To je, u stvari, široka oblast srodnih klimatskih i bioloških uslova, od kojih je u velikoj meri zavisio i život, pa u vezi s tim i kultura kvartarnih ljudi.

Istraživanja paleolitika u Srbiji značajna su naročito stoga što pružaju mogućnost da se šire i egzaktnije sagledaju i odnosi paleolitskih kultura zapadne i alpijske oblasti prema jugoistočnoj Evropi uopšte.

Kao poseban momenat od naučno-istorijskog značaja za istraživanje paleolitika u Srbiji potrebno je istaći zasluge u ovome radu profesora i akademika S. Brodara. On je učestvovao na prvim iskopavanjima u obe pećine, i pod Jerininim Brdom i na Risovači. Zahvaljujući na prvom mestu njegovom znanju, iskustvu i pedagoškim vrlinama ova iskopavanja su vođena metodske, sa osećanjem pune odgovornosti za istraživački rad kojim je otvoreno novo poglavlje u proučavanju najstarije kulturne prošlosti Srbije. Dug naše preistorije i naše arheološke nauke prof. S. Brodaru uto-liko je veći što je on, pored učestvovanja na samim iskopavanjima, posvetio i već pomenutu teoretsku raspravu problemima paleolitika južnih krajeva naše zemlje, podrazumevajući tu i Srbiju. To su kameni temeljci za sadašnji i budući istraživački i studijski rad u ovoj velikoj oblasti. Značaj toga rada je i mera za zasluge koje je prof. S. Brodar stekao u našoj nacionalnoj i evropskoj nauci uopšte.

RESUME

Sur le paléolithique de la Serbie

Le commencement de la deuxième moitié de notre siècle marque dans la science archéologique yougoslave une date d'importance particulière: les régions balkaniques yougoslaves, c'est-à-dire la Serbie, la Bosnie et l'Herzégovine ainsi que le Monténégro font pour la première fois leur apparition dans le cadre des explorations systématiques et méthodiques des civilisations paléolithiques.

Les résultats obtenus au cours de ces dernières années ont justifié, par leur richesse, leurs traits originaux et leurs rapports avec les autres grottes et stations diluviennes, les hypothèses les plus récentes sur quelques traits particuliers du paléolithique balkanique. L'état des recherches et des études comprenant de nombreux problèmes, issus des fouilles et de la situation naturelle qui avait conditionné l'évolution de ce paléolithique, ne nous permet pas encore de fixer définitivement sa place dans le paléolithique de l'Europe Centrale. Comme fouilleurs de quelques-unes de ces grottes nous sommes en train d'acquérir une orientation, certes encore incomplète en ce qui concerne la détermination archéologique des civilisations que nous y avons constatées.

²¹ Noviji rezultati istraživanja paleolitika u Bugarskoj pružaju gotovo identične analogije litičkoj industriji paleolitskih stanica Srbije. Upor. Džambazov N., Novi dani za paleolita V. Blgarija, u Izsledovanja v čest na akad. D. Dečev. Sofija 1958.

L'importance des documents paléontologiques des stations diluviennes en Serbie est telle que cette région yougoslave mérite, à notre avis, un intérêt scientifique tout particulier. Pour cette raison il est indispensable de lui consacrer assez de place dans notre article afin de donner des renseignements plus détaillés sur les premières stations paléolithiques en Serbie et sur leur caractère géologique, paléontologique et culturel.

Les nouvelles initiatives sur le plan archéologique en Serbie lors des douze dernières années ont donné des résultats tout à fait nouveaux et inconnus jusqu'à notre époque: la découverte de deux importantes stations paléolithiques. Ce sont deux grottes calcaires, Gradatz et Rissovatcha (en Serbe-Gradac et Risovača), toutes deux situées en Serbie centrale. Parallèlement à ces deux stations, fouillées systématiquement et méthodiquement au cours onze dernières années, on a trouvé un certain nombre de grottes dans d'autres régions serbes. La faune quaternaire y indique, par la richesse et la variété des espèces, les stations paléolithiques où les chasseurs primitifs ont ramassé les uns à côté des autres les grands carnivores et les grands herbivores.

A l'égard des résultats que nous avons obtenus en fouillant ces grottes, de 1951 à 1961, nous pouvons conclure maintenant qu'ils dépassent les cadres et les mesures locales d'archéologie en Serbie. Historiquement, avec ces fouilles nous avons commencé à écrire les premières lignes d'archéologie quaternaire en Serbie. Pratiquement, l'étude des résultats et les solutions des problèmes nous permettent d'approfondir nos connaissances des civilisations paléolithiques en Europe centrale, même qu'elles nous donnent la possibilité d'éclairer les différences qui existent entre ces civilisations, particulièrement celles des régions balkaniques et de l'Europe occidentale. Théoriquement, le climat spécifique, d'un côté, des pays avoisinant la Méditerranée et, de l'autre, les larges régions qui étaient sous l'influence de la grande calotte glaciaire nous obligent à trouver la place du paléolithique en Serbie sur l'échelle générale des civilisations préhistoriques, à établir ses caractéristiques et ses affinités avec le paléolithique européen.

La position géographique et le caractère géologique des deux grottes paléolithiques de Serbie sont presque identiques: elles sont situées toutes deux dans une région de petites collines, surplombant des ruisseaux d'une vingtaine de mètres. La structure géologique des rochers dans lesquels se sont formées leurs cavités souligne l'époque de la Craie. Elles sont remplies l'une et l'autre d'éboulis calcaires, de dépôts que les eaux intérieures ont accumulés sur une épaisseur d'environ 3 à 5 m. Le caractère de la stratification des couches n'indique pas de grandes oscillations ni de brusques changements climatiques. Dans la structure de ces couches nous n'avons pas pu constater l'influence directe des grandes glaciations quaternaires de l'Europe centrale. Les seules traces d'importants mouvements fluviaux — le lit d'un ruisseau creusé au fond de la grotte de Rissovatcha — sont antérieures à l'époque des gisements paléontologiques et archéologiques. Les variations pétrographiques, dues aux facteurs subaériens, sur les murs et le plafond des deux grottes, se sont probablement produites à l'époque postérieure au Diluvium.

La faune pléistocène, découverte dans la grotte de Gradatz, est typique et identique à celle de Rissovatcha. Elle se compose de fossiles des mêmes espèces: grands mammifères, dont la plupart appartiennent à l'*Ursus spelaeus*, et aux grands carnivores (*Hyaena spel.* et *Felis leo* race *spelaeus*). Parmi les différents canidés nous avons pu identifier le *Canis vulpes*. Quant aux grands herbivores,

ce sont des restes de l'*Elephas primigenius*, du *Cervus megaceros*, du *Bos primigenius*, de l'*Equus caballus*. Les rongeurs sont représentés par la microfaune et un seul individu d'*Arctomys marmotta* et de *Mustella*.

Posées dans le cadre des relations de la chronologie géologique, les deux premières stations paléolithiques en Serbie appartiennent vraisemblablement à la période de transition du climat chaud vers le climat froid. Cela doit correspondre, en Europe centrale, à l'interstadial Würm I—II. Nous citerons dans les prochaines lignes les arguments relatifs à l'industrie et à la paléoanthropologie, qui soutiendront cette hypothèse.

La présence de l'homme quaternaire dans les grottes en question est attestée par les documents et les vestiges de sa vie et de son activité.

Comme types, les outils en silex de Gradatz et de Rissovatcha sont les plus proches des types du Moustérien de la Quina. Dans cette relation, l'industrie lithique de la Serbie peut être classée dans les périodes du Moustérien V (Moustérien moyen de la Quina) et du Moustérien VI (Moustérien supérieur de la Quina).

Pour donner des faits plus complets relatifs à l'industrie de ces deux stations paléolithiques, il faut mettre en évidence la découverte de quelques exemplaires en os qui pourraient être considérés comme des produits d'une activité intentionnelle. Ce sont le plus souvent des extrémités inférieures de fémur ou d'humérus de grands animaux (cheval, bison, ours), sur lesquelles on peut constater les vestiges, plus ou moins marqués d'une utilisation. En ce qui concerne leurs types, nous pourrions les classer en boutons, pointes et instruments utilisés pour le traitement des peaux d'animaux. Ces outils, que certains archéologues appellent sans raison des protolithes, nous paraissent un indice, entre autres, permettant de préciser la chronologie plus récente de notre Moustérien.

Les restes humains, trouvés jusqu'à maintenant, se réduisent à une seule dent fossile dans la grotte de Gradatz. L'explication et la détermination de cette dent, la troisième molaire supérieure droite, nous les devons, avec toute notre gratitude, à M. le professeur H. Vallois.